

بررسی طرح در کاشی کاری دوره قاجار در تهران (مطالعه موردی: کاخ موزه گلستان)

مریم رضایی انور^۱

چکیده

معماری و تزئینات وابسته به آن در ایران زمین همواره دارای اهمیت بوده و در ادوار مختلف دارای ویژگی‌های خاص خود است. هنر کاشی کاری به دنبال تکامل شیوه‌های سفالگری به وجود آمد و مانند سایر هنرها در اثر گذر زمان دچار تغییرات شایان توجهی شده است، لذا بررسی آن امری ضروری برای علاقمندان و پژوهشگران این هنر می‌باشد. زمانی که صحبت از کاشی کاری به میان می‌آید همه به دنبال آن هنر در عصر صفوی می‌گردند. این مقاله درصدد پاسخ به این سوال‌هاست که آیا نقوش کاشی کاری از حیث طرح در این دوره دارای تنوع می‌باشند؟ آیا کاربرد این هنر تغییری یافته است؟ تهران در زمان قاجار به عنوان پایتخت ایران انتخاب شد در نتیجه در این مقاله کاشی کاری این شهر مورد مطالعه قرار گرفته است. برای بررسی دقیق‌تر، کاخ گلستان در تهران به عنوان نمونه انتخاب شده است. روش تحقیق این مقاله توصیفی-تحلیلی بوده و روش گردآوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای و براساس منابع دست اول می‌باشد. نتایج این بررسی‌ها نشان می‌دهند که طرح کاشی کاری در این دوره از تنوع بیشتری برخوردار است و کاربرد آن‌ها نیز علاوه بر امکان مذهبی (به خصوص دوره صفوی) در مکان‌هایی مانند مدارس، خانه‌های اعیانی، تکایا، مراکز آموزشی و کاخ‌ها نیز دیده می‌شوند.

واژگان کلیدی: کاشی کاری، قاجار، تهران، کاخ گلستان

۱- کارشناسی ارشد ارتباط تصویری دانشگاه معماری و هنر پارس؛ Maryam.r.anvar@gmail.com

عناصر تزئینی، بخش جدایی‌ناپذیر بناها در ایران باستان و به ویژه دوران اسلامی بوده‌است. هنر کاشی‌کاری نیز به عنوان یکی از هنرهای تزئینی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این هنر در طول مدت حیات خود دچار تغییرات زیادی از حیث طرح و رنگ و کاربرد شده‌است. این هنر در دوره قاجار در ادامه حفظ جنبه زیبایی‌شناسانه از نظر طرح دارای تنوع بیشتری نسبت به ادوار گذشته است. هدف اصلی این تحقیق مطالعه و بررسی طرح کاشی در دوره قاجار در تهران می‌باشد چراکه از آن زمان تهران به عنوان پایتخت انتخاب گردید و به تبع آن توجه به معماری و تزئینات وابسته به آن در پایتخت مورد توجه قرار گرفت، بدین منظور شاهان قاجار شماری از برجسته‌ترین هنرمندان را در پایتخت گرد آوردند. در این جستار کاخ موزه گلستان به عنوان نمونه مورد بررسی قرار گرفته است.

۲- روش پژوهش

در این پژوهش روش گردآوری اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و دست اول بوده و به روش توصیفی-تحلیلی به مطالعه نقوش کاشی‌کاری از حیث طرح در دوره قاجار در تهران پرداخته شده و کاخ گلستان به عنوان نمونه به روش انتخابی گزینش شده‌است.

۳- پیشینه پژوهش

کاشی‌کاری در ایران سابقه طولانی دارد و از دوره تیموری تا پایان دوره قاجار، کاشی مهم‌ترین عنصر تزئینی بناها و مهم‌ترین دستاورد ایران در زمینه تزئینات معماری بوده‌است. باور عموم مردم براینست که هنر قاجار نسبت به ادوار گذشته کیفیت قابل توجهی نداشته و همچنین دارای نوآوری نمی‌باشد، در نتیجه درباره هنر این عصر کمتر پژوهش انجام گرفته است. در مورد کاشی‌کاری منابع مختلف و متفاوتی وجود دارد که در بخش منابع پایانی برخی از آن‌ها فهرست شده‌اند از جمله "تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی" به کوشش محمد یوسف کیانی، "سیری در هنر و معماری ایران" نوشته حسین یآوری، "از طهران تا تهران" نوشته حمیدرضا نوروزی طلب و "بناهای مذهبی تهران" نوشته کامبیز حاجی قاسمی. ولی در مورد این هنر در دوره مذکور به طور اخص به ندرت مقاله‌ای نگارش شده‌است.

۴- کاشی‌کاری دوره قاجار

ایرانی‌ها در طول تاریخ چه پیش از اسلام و چه بعد از اسلام همواره به معماری اهمیت داده و در انواع شکل‌های آن موفق بوده‌اند. در میان عناصر معماری عنصر تزئین اهمیت ویژه‌ای دارد. سرچشمه آرایش‌های معماری ایران به وسعت تاریخ آن و ارتباط با دنیای پیرامون است. به همین علت، همواره در تزئینات ایرانی شکل‌هایی از هنر بومیان آغازین فلات ایران، ایلام، بین‌النهرین، شرق دور و مصر تا حجاری‌های تخت‌جمشید و نقش‌برجسته‌ها و گچ‌بری‌های ساسانی به چشم می‌خورد. هنرمندان ایرانی از تجربه‌های دیگران استفاده و آن را در گنجه‌های هنری خود تثبیت کرده‌اند و به آن کاربرد ایرانی داده‌اند. (پوپ، ۱۳۸۵، ۱۶۵) هنر ساختن خشت‌های دارای لعاب و ظروف سفالین لعاب‌دار، انواع گوناگون کاشی ساختمانی همواره برای پوشاندن سقف‌ها و سطح دیوارها و گنبدها و تزئین نمای بیرونی و درونی ساختمان‌ها به کار رفته است. هنر کاشی‌سازی به دنبال تکامل شیوه سفالگری ابتدایی و هنر لعاب دادن سفال به وجود آمده‌است. ایرانیان باستان شیوه سفالگری و کاشی‌سازی را از مردم نواحی مصر، نینوا و بابل آموختند و بر پایه آن سبکی تازه پدید آوردند. بعد از اسلام این هنر در تمامی ممالک اسلامی به صورت هنری و تزئینی به اوج شکوه رسید ولی ایران به جایی رسید که هیچ کشوری فراتر از آن نرفت. (تلخیص، مصاحب، ۱۳۵۶، ۲۱۴۲)

آغامحمدخان قاجار در ۱۲۱۰ تهران را به پایتختی انتخاب و در آن تاجگذاری کرد. پادشاهان قاجاری در آن ثبات حاصل فعالیت‌های ساختمانی را تجدید و تشویق کردند، و بدیهی است که یکی از صناعات عمده وابسته به معماری کاشی‌کاری بوده است. در نظر عموم کاشی‌کاری قاجار منحنی و مطرود به شمار آمده است، خصوصاً در مقایسه با مدرسه مادرشاه در اصفهان که نمونه عالی و نهایی آن هنر شناخته شده بود؛ بگذریم از اینکه به عقیده برخی با معماری مدرسه مادرشاه، همه هنرهای ایران در مرکز اصفهان به اوج کمال خود رسیده و متوقف مانده بوده است. با این همه کاشی‌کاری در دوره قاجاریان باطل و بی‌بیاں نماند، بلکه از درهم آمیختن سنت‌های فنی و طراحی با شمالگری و نگاره‌گزینی سرزنده و شوق‌انگیز خود حیات و حرکت تازه‌ای به آن هنر بخشید. افزون بر این باید متذکر بود که در عهد قاجاری کاربرد کاشی‌کاری محدود و متوقف به بنای مساجد و مزارها و بقاع و خانقاه‌ها نماند، بلکه شامل کاخ‌ها و عمارت‌های اعیانی و دروازه تزئینی شهرها و نهادهای دولتی نیز گردید؛ که در آن صورت می‌توان تصویر کامل‌تر و تعادل یافته‌تری از نوع و کاربرد کاشی‌های تزئینی در عصر قاجار و از آن پس را به دست آورد.

(فریه، ۱۳۷۴، ۲۹۰) در ایام رونق و رواج نقاشی روی کاشی، به ویژه دوران حکومت ناصرالدین شاه قاجار تهران، مرکزی پرکشش برای جلب و جذب بسیاری از هنرمندان سنتی از جمله کاشیکاران چیره‌دست و توانمند شهرهای بزرگ شد. برخی هنرمندان با سابقه و صاحب تجربه به شوق عرضه و آشکاری ذوق و استعداد هنری‌شان راهی پایتخت شدند. (سیف، ۱۳۷۶، ۴۲)

جدول ۱- بناهای دارای کاشی کاری دوره قاجار در تهران (مأخذ: نگارنده)

ردیف	نوع بنا	نام بنا	ردیف	نوع بنا	نام بنا
۱	بناهای مذهبی و آرامگاهی	آستان حضرت شاه عبدالعظیم	۱۶	بناهای درباری (کاخ)	عمارت مسعودیه
۲		امامزاده زید	۱۷		قصر فیروزه
۳		امامزاده عبدالله	۱۸		کاخ سلطنت آباد
۴		امامزاده صالح	۱۹		کاخ صاحبقرانیه
۵		امامزاده قاسم	۲۰		کاخ-موزه گلستان
۶	مساجد و مدارس	امامزاده قاضی صابر	۲۱	بناهای دولتی	خانه اعلم السلطنه
۷		بقعه سرقبر آقا	۲۲		خانه امیربهادر
۸		خانقاه صفی علیشاه	۲۳		خانه فاضل عراقی
۹		مسجد امام (شاه سابق)	۲۴		خانه قوام السلطنه (موزه آبگینه)
۱۰	مسجد حاجی عبدالنبی نوری	۲۵	خانه محسن مقدم (موزه مقدم)		
۱۱	مسجد و مدرسه سپهسالار	۲۶	خانه میرزا محمد قوام الدوله		
۱۲	مسجد جامع تهران	۲۷	خانه وثوق الدوله		
۱۳	بناهای دولتی	دروازه نو (دروازه غار یا دروازه محمدیه)	۲۸		کاخ یا باغ فرمانیه
۱۴		سر در باب همايون	۲۹		مدرسه دارالفنون
۱۵		سر در باغ ملی	۳۰		تکیه دولت

۵- طرح‌ها و نقوش کاشی‌های دوره قاجار

نقوش و طرح‌های کاشی‌ها در این دوره تنوع بسیاری دارند. به نظر می‌رسد که کاشی‌کاران این دوره تلاش داشتند تا هر چیز زیبایی که در طبیعت می‌دیدند، هر باور و داستان عامیانه‌ای که در ذهن مردم جای داشت و سینه به سینه و نسل به نسل منتقل می‌شد را به صورت واقع‌گرایانه یا انتزاعی، با توجه به نوع بنا (مذهبی یا غیرمذهبی) روی کاشی نقش کنند. با توجه به بررسی‌های انجام شده، نقوش کاشی‌های این دوره را می‌توان به هشت دسته اصلی طبقه بندی کرد که در زیر به شرح و توصیف آنها می‌پردازیم.

۵-۱- نقوش هندسی

هندسه در دوره اسلامی میراث تمدن‌های ایران پیش از اسلام، بین‌النهرین، مصر و یونان است. در این تمدن‌ها به طور گسترده از هندسه برای مساحی زمین، سیستم‌های آبرسانی، ساخت بناها و محاسبات نجومی استفاده می‌شد. در اواخر سده دوم هجری بسیاری از رساله‌های دانش هندسه از زبان پهلوی، یونانی و سریانی به زبان عربی ترجمه شدند و به تدریج هندسه در تمدن

دوران اسلامی اهمیت والایی یافت. در واقع، شکل‌ها و ساختمان هندسی با مفاهیم نمادین، کیهانی و فلسفه اسلامی سازگاری داشت.

در معماری، پیروی کامل از اصول هندسی در نقشه‌ها و نماها مبنای هماهنگی و نظم بود که از ویژگی‌های هنر اسلامی به شمار می‌رود. طرح‌های تزئینی مبتنی بر هندسه، تمام سطوح را زیر پوشش می‌گرفت و فواصل خالی چهارچوب هندسی، با برگ‌های به‌هم‌پیچیده و سبک‌دار (استیلیزه) و طرح‌های گلدار پر می‌شد. رابطه نزدیک میان هندسه، کیهان‌شناختی و نمادگرایی سبب می‌شود که طراحان بخشی از معانی و مفاهیم مذهبی را در طرح‌ها بگنجانند. بسیاری از این طرح‌ها جنبه تجریدی ندارند، بلکه دارای مفهومی مقدس و مذهبی‌اند. بسیاری از هنرمندان از این مفاهیم مطلع بوده و آن‌ها را از طریق نقش‌ها بیان کرده و تفسیر آن‌ها را به بازدیدکنندگان واگذار کرده‌اند. طرح‌های هندسی بر نظام شبکه‌ای استوارند. در این نظام شبکه‌های هندسی به واحدهای مشخصی تقسیم و با توالی منظمی تکرار می‌شوند. این روش، روشی کاربردی و مفید برای ساختار نقوش است. در این نظام تعداد واحدهای همسان را در محلی که باید تزئین شوند، با تقسیم‌بندی اولیه تعیین می‌کردند. مهم‌ترین نقش‌مایه‌های هندسی عبارتند از مثلث، مربع، مستطیل، لوزی، شمشه‌های هشت، نه ده و دوازده پر، نیم‌شمسه، ربع‌شمسه، پنج و شش و هشت ضلعی منظم، ترنج تند و کند، ستاره‌های پنج و شش پر و غیره.

۲-۵- نقوش گیاهی و جانوری

این نقوش در غالب بناهای این دوره فراوان دیده می‌شود. موتیف‌های سنتی اسلیمی و ختایی در اجراهای متفاوت شامل بخش اعظمی از این نقوش می‌شود. طرح‌های گیاهی واقعی الهام دهنده‌اند و اغلب گل و برگ‌های قراردادی هستند. ریشه آن‌ها به یک گل و برگ طبیعی باز می‌گردند، مثل گل و برگ نیلوفر، برگ نخل، تاک و برگ کنگر. در طرح‌های گیاهی دوره قاجار همچون گذشته در ترتیب‌های افقی، عمودی، مورب و زیگزاگ بر زمینه‌ها رسم می‌شوند. ترنج، سر ترنج، انواع شاخ و برگ‌های اسلیمی، گل، برگ و شکوفه‌های ختایی، با گل‌های سه، چهار، پنج و شش پر، گل‌های مطبق، طرح‌های گلدانی، گل مرغ، سرپرندگان، طرح‌های بته جقه، انواع گلواره‌های قراردادی، دسته گل، نگاره‌های ابری، دوایر حاشیه مرورایدنشان، نگاره‌های برگ نیزه‌ای و رواج گل و برگ، شاخه و میوه‌های طبیعی و منظره در نقوش کاشی کاری است. (ریاضی، ۱۳۹۵، تلخیص ۶۳-۵۴)

۳-۵- نقوش مناظر معماری

در اکثر بناها درباری و شخصی و در برخی از بناهای مذهبی این دوره شکل ساختمان‌ها و مناظر معماری در قاب‌های هندسی به تصویر کشیده شده‌اند. این قاب‌ها غالباً در مرکز یا در لچکی‌های یک قاب بزرگ یا طاق‌نماهایی با نقوش اسلیمی و ختایی نمایش داده شده‌اند. این قاب‌ها شامل بناهایی با معماری اسلامی و اروپایی هستند که در مواردی فیگورهای انسانی در فضاهای معماری به گفتگو مشغول هستند. این نقوش اغلب از نقاشی‌ها خصوصاً نقاشی‌های دیواری، کارت پستال‌ها، کتاب‌ها و نقاشی پشت شیشه الهام گرفته‌اند. همچنین در تک‌کاشی‌هایی به شیوه سیاه قلم برخی از بناهای ایرانی و غربی به تصویر کشیده شده که برگرفته از کارت پستال‌ها و کتاب‌های چاپ‌سنگی، کتاب‌ها و عکس‌برگردان‌های اروپایی است و نمونه‌هایی از آن را می‌توان در کاخ‌موزه‌های گلستان، خانه مقدم، خانه‌های شخصی، سفارت ایتالیا، مسجد سه‌سالار، آستان شاه عبدالعظیم، مسجد نصیرالملک و ... مشاهده کرد. (گالدیری، ۱۳۸۳، ۱۲)

۴-۵- نقوش انسانی

نقوش انسانی همچون دیگر نقوش در ابعاد و شکل‌های گوناگون و با اجراهای بسیار متنوع شامل بخش شایان ملاحظه‌ای از نقوش کاشی کاری‌های این دوره می‌شود (ریاضی، ۱۳۹۵، ۶۴) زیرا که از موضوعات مهم این دوران چهره‌نگاری است. نقاشان دربار قاجار، شبیه‌سازی و بازسازی چهره شاهان را در حالات متفاوتی انجام می‌دادند. مانند نقش چهره در حالت نشست روی صندلی، ایستاده، نشسته همراه با پشتی که شخص به آن تکیه داده که همگی از خصوصیات ویژه چهره‌نگاری این دوران و این آثار محسوب می‌شود. (جلالی جعفری، ۱۳۸۲، ۴۰-۳۹)

۵-۵- نقوش اسطوره‌ای

رایج‌ترین نقش اسطوره‌ای در بناهای این دوره نقش شیر و خورشید، فرشته‌های بالدار و خورشید خانم است. فرشته‌های بالدار غالباً برهنه و به صورت قرینه نقش شده‌اند که تاج کیانی را در میان دست‌های خود نگاه داشته‌اند. در مواردی این فرشته‌ها عبارت "نصر من الله و فتح قریب" و "صاحب الزمان ادرکنی" را پاسداری می‌کنند. نبرد شیر و اژدها و شیرهای شمشیر به دست نیز روی کاشی‌های نمای بسیاری از بناها ترسیم شده و حتی در کاخ گلستان در لچکی‌های طاق نماها نبرد شیر و گوزن و شیر و بز نیز

نقش شده‌است. استفاده از نقوش اسطوره‌ای غالباً در بناهای درباری و شخصی دیده می‌شود و در بناهای مذهبی کمتر استفاده شده‌است. هر چند می‌توان به نمونه‌هایی از آن در آستان شاه‌عبدالعظیم (نقش خورشید خانم) که روی کاشی‌ها نقش شده‌است، اشاره کرد.

۵-۶- نقوش روایتی

این نقوش را می‌توان به دو دسته طبقه‌بندی کرد: نقوشی که از کتاب‌های ادبی و مذهبی اقتباس کرده‌اند و نقوشی که بیانگر زندگی روزمره هستند. داستان‌های شاهنامه خصوصاً نبرد رستم با دیو سفید و جنگ رستم و سهراب روی کاشی‌ها ترسیم شده‌است (دروازه دولت و دروازه نو). علاوه بر شاهنامه فردوسی، داستان‌های هزار و یک شب، پنج گنج نظامی و متون ادبی نیز الهام‌بخش کاشیکاران بوده‌است.

از داستان‌های مذهبی، داستان یوسف و یعقوب پیغمبر به کرات در کاشی‌ها تصویر شده‌است. از دیگر داستان‌های مذهبی می‌توان به داستان قربانی شدن اسماعیل، داستان یوسف و زلیخا و مریم مقدس و مسیح اشاره کرد. همچنین واقعه عاشورا نیز در برخی از بناها چون تکیه معاون الملک به تصویر کشیده شده است. سنتوری‌های برخی از بناها خصوصاً در شیراز و کاخ گلستان (زبرزمین تالار آینه) حجاری‌های ساسانی روی کاشی‌ها نقش شده‌است. در دسته دوم نقوش روایتی که به نوعی زندگی روزمره را به نمایش می‌گذارند می‌توان به مجالس بزم، مجالس شکار و جنگ، گردش در گل‌دشت و صحرا، صحنه‌هایی از حرم‌سرا، مجالس درس پیر و جوانان، گردش و سفر با اسب، صحنه‌هایی با ورزش‌های باستانی، صحنه‌هایی از بازار و ... اشاره کرد که البته زندگی طبقه حاکم و اقتدار خاصی از جامعه را منعکس می‌کند و تا حدی وضعیت فرهنگی و اجتماعی آن‌ها را نشان می‌دهد و به زندگی و فعالیت افراد فرودست جامعه نظر کمتری دارد.

۵-۷- نقوش فرنگی

از زمان شاه عباس به بعد به تدریج استفاده از نقوش و تصاویر اروپایی در زمینه‌های گوناگون مورد توجه قرار گرفت و در دوره قاجار به اوج خود رسید. هنرمندان و کاشیکاران انواع نقوش گیاهی، گل و گلدان، مناظر طبیعی، حیات وحش، منظر معماری، تک چهره‌های زنان و ... را که برگرفته از منابع اروپایی (آثار، اشیاء، کتاب‌ها، کارت پستال‌ها و ...) بود روی کاشی‌ها نقاشی می‌کردند. نمونه‌هایی از این کاشی‌ها در کاخ موزه گلستان و موزه مقدم موجودند.

۵-۸- نقوش نظامی

این نقوش نظامیان و ابزار نظامی چون توپ، تفنگ و مسلسل را به نمایش می‌گذارد که بیانگر اهمیت ارتش و تغییر البسه و ساز و برگ نظامیان دوره قاجار است. نمونه‌های این نقوش در کاشی‌های سر در باغ ملی و کاخ گلستان دیده می‌شوند. (تلخیص، ریاضی، ۱۳۹۵، ۶۶-۶۵)

۶-۶- کاخ-موزه گلستان

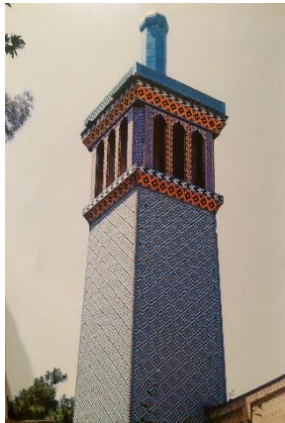
در زمان آغامحمدخان ارگ سلطنتی تقریباً در شمال تهران قدیم قرار داشت و به مرور به دلیل توسعه شهر و پیدایش محله‌های جدید در مرکز شهر قرار گرفت. پیشینه ارگ سلطنتی تهران و بعضی از ساختمان‌های داخل آن مربوط به دوره صفویه است و ادامه ساخت و سازها در دوره زندیه و فتحعلی شاه انجام شد. (ذکا، ۱۳۴۹، ۱۸) در زمان ناصرالدین شاه اغلب ساختمان‌ها تخریب یا بازسازی شدند. ساخت و سازهایی نیز در زمان پهلوی اول و دوم انجام شد و با پیروزی انقلاب اسلامی مجموعه کاخ گلستان تغییر کاربری داد و از آن پس این مجموعه کاخ-موزه گلستان نام گرفت. این مجموعه شامل بناهای مختلفی است که در این نوشتار کوتاه به اختصار در مورد بخش‌هایی از آن که دارای کاشی‌کاری مربوط به دوره قاجار است، صحبت خواهد شد.

۶-۱- عمارت بادگیر (ضلع جنوب شرقی)

عمارت بادگیر در زمان فتحعلی شاه ساخته شد و در زمان ناصرالدین شاه توسط حاج علی‌خان حاجب الدوله تغییرات قابل توجهی در آن انجام شد. این عمارت ضمن داشتن گوشواره‌ها و بالاخانه‌ها و دهلیزها، دارای تالار بزرگی است که اوریسی و ستون‌ها و دیواره‌ها و سقف آن تماماً با نقاشی و زرنگاری و آینه‌کاری پوشیده شده‌است. در زیر تالار و عمارت مذکور حوضخانه وسیعی وجود دارد که در چهار گوشه آن چهار بادگیر از کاشی‌های معرق آبی و زرد و سیاه با قبه‌هایی زرین قرار گرفته است. تصویر ۱ تزئیناتی از عمارت بادگیر که مشرف بر حیاط کاخ می‌باشد را نشان می‌دهد. دو نگهبان همیشه مراقب در دو فریم کاملاً انحصاری به صورت

قرینه در دو طرف درب ورودی اجرا شده‌اند. زمینه زرد این دو عنصر انسانی باعث تاکید بر روی آن‌ها و جدا کردن این دو تصویر از بقیه فضا می‌گردد. قسمت‌های هلالی بالای تصاویر نگهبان‌ها با خطوط منحنی دیگری تکرار می‌شوند و با شبه اسلیمی‌های بالای درب ارتباط هارمونیک برقرار می‌کنند.

تصویر ۲ برج بادگیر را نشان می‌دهد. در این برج تزئینات فراوان حتی در بالاترین نقطه بادگیر وجود دارد. کاشی‌کاری این برج مبتنی بر لوزی‌های تکرار شونده هستند. تصویر ۳ تزئینات دیگری از عمارت بادگیر است. بخش بالایی تصویر که کاشی‌کاری خاصی با زمینه زرد و روشن و ملایم است با اسلیمی‌های موج پر شده است. در دو گوشه تصویر شیری در حال شکار دیده می‌شود. همچنین نقوش دیگری به رنگ‌های بسیار ملایم، به عنوان ختایی‌های مکمل در لابه‌لای ایم اسلیمی‌ها قرار دارند. در تصویر ۴ نمونه بارزی از تنوع و در عین حال هماهنگی را در نقوش هندسی می‌توان دید. (تلخیص، گودرزی، ۱۳۸۸، ۱۹۹-۲۰۲)

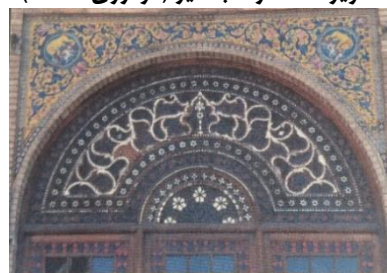
تصویر ۲- برج بادگیر (ریاضی، ۱۳۹۵)

تصویر ۱- عمارت بادگیر (گودرزی، ۱۳۸۸)

تصویر ۴- عمارت بادگیر (گودرزی، ۱۳۸۸)

تصویر ۳- عمارت بادگیر (گودرزی، ۱۳۸۸)

۲-۶- عمارت شمس‌العماره (ضلع شرقی)

شمس‌العماره یکی از بناهای مرتفع و شاخص تهران قدیم است. ناصرالدین شاه پس از سفر اروپا تمایل پیدا کرد که ساختمان بلندی نظیر بناهای فرنگ در پایتخت خود بسازد تا از بالای آن خود و زناش بتوانند منظره شهر و دورنمای اطراف را تماشا کنند. در تصویر ۵ بخشی از تزئینات طرفین یک درب در کاخ شمس‌العماره نشان داده شده است. داخل فرم بیضی شکل صحنه افسانه‌ای با فیگور و عناصر انسانی کار شده است. (تلخیص، همان، ۱۸۱) تصویر ۶ صفی از عوامل و نیروهای تشریفاتی مربوط به دوره قاجار را نشان می‌دهد که ضمن ارائه لباس و تزئینات مربوط به این افراد، از طرفی گرایشی ظاهراً طبیعت‌گرایانه و از طرف دیگر با فضای خیالی نیز ارتباطی جدی دارند. به جز آسمان که با یک نوانس از کمرنگی به پررنگی حرکت می‌کند، بقیه عناصر نه آنچنان مادی و جسمی محض و نه آنچنان غیرمادی و غیرمتجسد می‌باشند. (همان، ۱۹۵) بعضی از قسمت‌های این کاشی‌کاری در گذشته دچار ریختگی شده بودند که در دوره پهلوی دوباره‌سازی و نصب شدند. (ریاضی، ۱۳۹۵، ۱۹۳)

تصویر ۵- شمس العماره، صف نوازندگان (ریاضی، ۱۳۹۵)

تصویر ۶- نبرد رستم و دیو سفید (ریاضی، ۱۳۹۵، ۱۹۶)

۳-۶- ایوان تخت مرمر (ضلع شمال غربی)

در حدود سال ۱۳۰۰ هجری به دستور ناصرالدین شاه در بعضی از قسمت‌های داخلی و خارجی ایوان تخت مرمر و اتاق‌های اطراف آن تغییراتی داده شد که به طور کلی شامل موارد زیر است:

در خارج ایوان اورسی‌های اتاق‌های دو طرف ایوان یا گوشواره‌ها که به علت وجود نقاشی‌های صورت شاهان ایران به نقاشخانه معروف بود برداشته شد و به جای آن‌ها در هر دهنه، سه پنجره دو لتی با طاق‌های هلالی مشابه پنجره‌های اروپایی نصب شد. طاق‌های بالای ایوان با کاشی معرق تزیین شده است. کاشی‌های جرزها و کتیبه‌ها و ترنج و لچکی‌های نمای ایوان را که اغلب به طرح قدیمی بودند، تعویض کردند و با کاشی‌های طرح گلدانی و چدنی تزیین نمودند. (تلخیص، ذکا، ۱۳۴۹، ۷۲-۷۵)

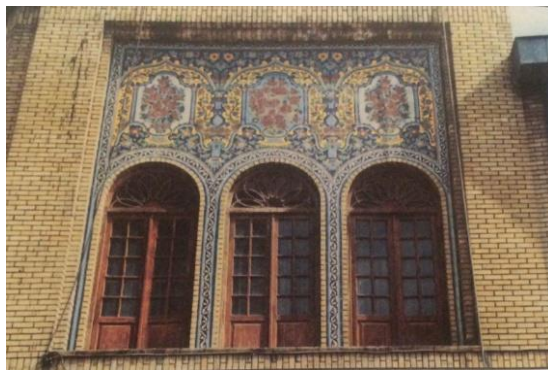
در تصویر ۷ بخشی از تزئینات بیرونی ایوان تخت مرمر دیده می‌شود. پنجره‌های کوچک، درب‌ها و ستون‌ها مانع از اجرای نقوش متنوع و فراوان هنرمند نشده‌اند. کتیبه تصویر ۸ با فرم دایره‌ای آبی رنگی که در میان دارد شاخص است. تصویر شیری نه چندان طبیعی به همراه یک گراز این دایره را تزیین کرده است و از این منظر، کاملاً با بقیه نقوش اطراف نسبتی متفاوت دارد. تصویر ۹ یکی از نقوش منحصربفرد از نظر طراحی فرم در کاخ است. حتی پالت رنگی یا معدل رنگی آن را در کمتر نقش دیگری در کاخ گلستان می‌توان یافت. ترنج‌های سه‌گانه که گل‌های طبیعی ضعیفی را در خود جای داده‌اند، خاکستری‌های ملایم و حتی نقوش حاشیه، حالتی اشرافی به این نقوش داده‌اند. (تلخیص، گودرزی، ۱۳۸۸، ۱۴۶-۱۴۷)

تصویر ۸- ایوان بیرونی تخت مرمر (گودرزی، ۱۳۸۸)

تصویر ۷- ایوان بیرونی تخت مرمر (گودرزی، ۱۳۸۸)

تصویر ۹- ایوان بیرونی تخت مرمر (گودرزی، ۱۳۸۸)

۴-۶- تالار ظروف (ضلع شمالی)

تصویر ۱۰ نمای بیرونی این تالار را با کاشی‌های برجسته، نشان می‌دهد. در متن کاشی‌ها، قاب‌هایی هشت ضلعی و چهار ضلعی طراحی و صحنه‌های معماری و گل و بوته نقاشی شده و حاشیه‌های آن‌ها با پیچک‌های اسلیمی تزیین شده است. (ریاضی، ۱۳۹۵، ۱۹۸)

تصویر ۱۰- تالار ظروف، کاشی نقش برجسته (ریاضی، ۱۳۹۵)

۵-۶- سرسرای تالار آینه

کاشی‌های این سرسرا بسیار زیبا و در نوع خور بی نظیر است و در شمار بهترین کاشی‌های مصور دوره قاجار هستند. اندازه این کاشی‌ها متفاوت بوده و اغلب دارای نقوش برجسته می‌باشند. رنگ غالب در آن‌ها آبی لاجوردی است. در تصاویر ۱۱ و ۱۲ در مرکز سرسرای مجلس بار عام، ناصرالدین شاه روی سه ردیف کاشی بازنمایی شده و شاه در مرکز این مجلس روی صندلی نشسته است. در سمت راست او دولتمردان قاجاری در حالی که دست‌های خود را به هم مشت کرده‌اند به حالت خبردار و احترام ایستاده‌اند. در سمت چپ نیز شخصیت‌های نظامی که احتمالاً نمایندگان دولت‌های خارجی هستند، به صف ایستاده‌اند. در دو سوی این مجلس همانطور که در تصویر شماره ۱۳ مشخص است، سوارکارانی در حالیکه بازهای شکاری در دست دارند به مرکز صحنه نزدیک می‌شوند. در یک تک کاشی (تصویر شماره ۱۴) لحظه تیراندازی ناصرالدین شاه نشان داده شده که شباهت زیادی به صحنه شکار گراز خسرو پرویز در طاق بستان دارد. (تلخیص، همان، ۱۹۹-۲۰۱)

تصویر ۱۱- تالار آینه، کاشی هفت رنگ نقش برجسته (ریاضی، ۱۳۹۵، ۲۰۰)

تصویر ۱۲- تالار آینه، صحنه سلام (ریاضی، ۱۳۹۵، ۱۹۹)

تصویر ۱۳- تالار آینه (ریاضی، ۱۳۹۵)

تصویر ۱۴- تالار آینه، ناصرالدین شاه در حال شکار (ریاضی، ۱۳۹۵)

نتیجه گیری

فرهنگ و هنر و تحولات گوناگون در دوره قاجار نشیب و فرازهای بسیاری دارد، بدین جهت منتقدان دارای عقاید گوناگون در مورد این دوره هستند و در بسیاری از موارد توجه چندانی به هنر آن عصر نکرده‌اند. شاید یکی از دلایل این بی‌توجهی تفکر حاکم بر رژیم پهلوی بوده که تلاش داشته هنر این دوره را نادیده انگارد. سابقه هنر کاشی‌کاری در ایران به دوران باستان باز می‌گردد. طبق بررسی‌های به دست آمده از این پژوهش، کاشی‌کاری در دوره قاجار دارای کاربردهای بیشتری نسبت به ادوار گذشته بوده و دیگر منحصرأ در مساجد و اماکن مذهبی دیده نشد تا آن‌جا که ردپای این هنر را می‌توان در خانه‌ها یافت. در این دوره هنرمند اصراری سنتی به حفظ تعادل دارد و در بسیاری موارد از قرینه‌سازی کمک گرفته است. نوعی تجمل‌گرایی و اشرافیت پنهان در کاشی‌کاری این دوره به چشم می‌خورد. این مساله را می‌توان در انتخاب رنگ زرد و نارنجی و همچنین در استفاده از طرح‌های گل و برگ و مناظر و معماری دید. تزئینات کاشی‌کاری این دوره همان‌طور که در کاخ گلستان دیده می‌شود مبنای خود را بر تنوع گذاشتند و این تنوع را، در نقوش به کار رفته به راحتی می‌توان مشاهده کرد. بدین ترتیب مجموعه‌ای از آثار کاشی‌کاری با موضوعات مختلف از جمله تصویر رجال حکومتی، نقوش گیاهی و هندسی، شخصیت‌های تاریخی، داستان‌های ادبی و کهن، وقایع روز و مراسم رسمی در مکان‌های متنوع به وجود آمد که سابقه‌ای در گذشته نداشت.

منابع

۱. پوپ، آرتور (۱۳۸۵)، سیری در هنر ایران، فرش و فرشبافی، جلد ششم، ترجمه مصطفی ذاکری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
۲. جلالی جعفری، بهنام (۱۳۸۲) نقاشی قاجاریه، تهران: نشر کاوش قلم
۳. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۷)، بناهای مذهبی تهران، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی
۴. ذکا، یحیی (۱۳۴۹)، تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران و راهنمای کاخ گلستان، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی
۵. ریاضی، محمدرضا (۱۳۹۵)، کاشی‌کاری قاجار، تهران: انتشارات یساولی
۶. سیف، هادی (۱۳۷۶)، نقاشی روی کاشی، تهران: انتشارات سروش
۷. فریه، ردلیو (۱۳۷۴)، هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزانه
۸. کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۶)، تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی
۹. گودرزی(دیباچ)، مرتضی (۱۳۸۸)، آینه خیال، تهران: انتشارات سوره مهر(وابسته به حوزه هنری)
۱۰. مصاحب، غلامحسین (۱۳۵۶)، دایره المعارف فارسی بخش اول از جلد دوم، تهران: انتشارات فرانکلین
۱۱. نوروزی طلب، حمیدرضا (۱۳۸۶)، از طهران تا تهران، تهران: انتشارات یساولی
۱۲. یاوری، حسین (۱۳۸۸)، سیری در هنر و معماری ایران، تهران: انتشارات سیمای دانش